

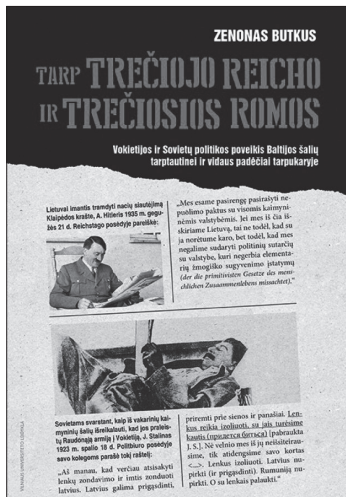

Baltijos valstybės geopolitinėse replėse: detektyvo žvilgsnis per padidinamąjį stiklą

Dr. Vilma Bukaitė

Lietuvos nacionalinis muziejus, Arsenalo g. 1, LT-01143 Vilnius
 El. p. vilma.bukaite@gmail.com

BUTKUS Zenonas, *Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos: Vokietijos ir Sovietų politikos poveikis Baltijos šalių tarptautinei ir vidaus padėčiai tarpukaryje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019, 688 p.

1 il. Leidinio viršelis.

Retas detektyvas yra istorikas, bet daugelis istorikų yra detektyvai. Vardan užsibrėžtos temos jie pasiryžę nukakti tūkstančius kilometrų, prasėdėti prie šaltinių ir knygų tūkstančius valandų. Iš datų, pavardžių, formuluočių ir užuominų jie susidėlioja savąjį įvykių vaizdą, kuriuo dalindamiesi su skaitytojais ir klausytojais nuolat rizikuoja būti ne

tik neįvertinti, bet ir neteisingai suprasti. Net paskelbę įdomiausius tyrimus, jie dažnai nesulaukia rimtesnio visuomenės dėmesio ir tyliai imasi naujos temos.

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto profesorius dr. Zenonas Butkus įprasmino ankstesnius tyrinėjimus svaria monografija „Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos“. Jau pats pavadinimas patalpino skaitytojus į geografinius ir laiko rėmus, skatindamas „atsukti“ skaičiuotę: trijų Baltijos respublikų du dešimtmečiai po Pirmojo pasaulinio karo. Platūs knygos horizontai galėtų kelti nepasitikėjimą neskaičiusiems ankstesnių šio istoriko darbų, bet jiems primenama: „Monografijos tematika susiformavo kelis dešimtmečius analizuojant tarptautinių santykių istorijos šaltinius, daugiausia Rusijos ir Vokietijos archyvinius dokumentus, kurie, atrodo, nėra pakankamai atspindėti moksliniuose veikaluose ir juo labiau populiariojoje literatūroje“ (p. 15).

Knygos gale randame septynių užsienio archyvų ir keturių Lietuvos paveldo saugyklų bylų šifrus, daugiau nei dvidešimties puslapių publikuotų šaltinių ir literatūros sąrašą septyniomis kalbomis, kuriame ir šešiolika Z. Butkaus knygų arba straipsnių. Visi šie skaičiai pažadėjo tirstą tekstą. Ambicingas ir kūrybingas užmojis intriguoja. Analizuodamas archyvų šaltinius, istorikas nukeliavo į sovietinės šalies partinių ir kartu valstybinių institucijų, Kominterno posėdžius, užsienio reikalų liaudies komisariatą, kai kurių Baltijos valstybių politikų taip noriai lankomas Sovietų Rusijos (vėliau SSRS) ir Vokietijos diplomatines pasiuntinybes Kaune, Rygoje ir Taline, Veimaro (vėliau – Trečiojo reich) Užsienio reikalų ministeriją.

Net keletą kartų Rusijos archyvuose dirbęs Z. Butkus sukauptė ypač daug su Baltijos valstybėmis ir ypač Lietuva susijusių tarpukario dokumentų kopijų. Šiandien galėtume juokauti apie detektyvo intenciją. Po ankstesnių bandymų juos bent palaipsniui atverti tyrinėtojams dabar akivaizdžiai matome atvirkštinį procesą, ypač kai tematika susijusi su politine įtaka užsienio valstybėse ir aneksionistiniais planais. Įdomu, kaip dabar sektųsi Baltijos valstybių istorikams, nutarusiems Maskvoje padirbėti su šiai knygai panaudotomis bylomis.

Z. Butkus sukomponavo knygą tematinio principu. Manytume, jam pavyko rasti potemių balansą: analizuoti Baltijos valstybių istoriją ne daug ką iliustruojant gimtosios šalies pavyzdžiu, bet jungiant dviejų arba atskirai aptariant visų trijų patirtis. Skaitant skyrius apie Vokietijos ir SSRS įtaką Vilniaus ir Klaipėdos klausimams, jau kilo minčių, kad nuo tokio pagrįsto demokratiško pasirinkimo tolstama, tačiau tolesnė knygos dalis išskleidė nerimą.

Mažiau susipažinusieji su tarpukario metų Europos geopolitine istorija pirmiausia galėtų suabejoti, kas net du dešimtmečius siejo „Trečiąją Romą“ sovietinę valstybę ir (būsimąjį) Trečiąjį reichą – Vokietiją. Abiejų revizionistinių valstybių ryšius iki vadinamojo Molotovo-Ribentropo pakto dažnai įsivaizduojame gana fragmentiškai ir paviršutiniškai: jų siekiai sutapo, bet ideologijos sunkino sąveiką. Z. Butkaus monografija įtaigiai parodo, kad sovietinės šalies ir Vokietijos bendradarbiavimo motyvacija išliko net keičiantis jų politinėms santvarkoms, lyderiams, užsienio reikalų ministrams, taigi

ir pragmatiška tarpusavio pagalba Baltijos valstybėse nenutrūko per visą 1918–1940 m. laikotarpį. Galbūt darbe panaudotų šaltinių laukas, abiejų šalių interesų skirtumai arba netgi šiandienos aktualijos lėmė, kad sovietinė valstybė dažnai knygoje atrodo veržlesnė, turėjusi daugiau iniciatyvos ir interesų Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Tuo tarpu Vokietija po 1921 m. iki pat 1933–1934 m. daugiausia energijos regione skirdavo prekybiniams ryšiams ir Klaipėdos klausimui, tapdama tai SSRS bendrininke, tai konkurente, tai netgi atsvara, ypač Lietuvai.

Lietuva, Latvija ir Estija buvo barjeras tarp abiejų didžiųjų valstybių, įvairių politinių sumanymų, intrigų, avantiūrų išbandymo aikštelė, galėjusi virsti patogiu tiltu ryšiams palaikyti, bet netapusi kaimynių kišeniniu objektu. Turbūt daugelis Baltijos valstybių tyrinėtojų sutiks, kad bene sodriausias buvo jų steigties ir įsitvirtinimo laikotarpis iki maždaug 1924 m., su kuriuo dramatiškumu ir įvykių gausa galėtų konkuruoti tik paskutinieji, 1939–1940 metai. Nagrinėjant „gana platų ir daugialypį šiaurričių Europos tarptautinių santykių mazgą“ (p. 13), Nepriklausomybės pradžios metas labai patogus dėl įvykių gausos ir svarbos, parankus įvairiapusei *ekspozicijai*¹. Šiam laikotarpiui knygoje skirta apie 400 puslapių, beveik du trečdaliai, knygos teksto. Perkopus knygos vidurį, jau norėjosi, kad tokio pat tirštumo pasakojimas nenutrūktų ir apimtų visą aptariamą laikotarpį, taigi kad vietoj vieno būtų bent du tomai.

Tolesnis pasakojimas sukoncentruotas į keletą svarbesnių potemių: jau minėti Vilniaus ir Klaipėdos klausimai, Baltijos valstybių sąjungos kūrimo procesas, SSRS pastangos daryti įtaką politiniam Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyvenimui, jų ekonominiai ryšiai su Vokietija ir santykis su šios šalies nacifikacija. Z. Butkus nedaug tepalietė plačiai nagrinėtas 1926 m. Lietuvos ir SSRS sutarties, Baltijos valstybių okupacijos temas. Jeigu ši knyga būtų verčiama į užsienio kalbas, labai norėtųsi, kad knygoje išsamiau atsispindėtų ir šios temos, ir sovietinės Vakarų skaldymo strategijos suaktyvėjimo pradžia 1924–1925 m.

Monografijoje „Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos“ randame daugybę naujos, visų pirma Rusijos ir Vokietijos archyvuose rastos informacijos apie abiejų revizionistinių valstybių atstovų pastangas paveikti Lietuvos, Latvijos ir Estijos vadovus, politikus, diplomatus, įtakingus verslininkus, karininkiją. Matome visą laikysenų skalę: nuo drastiškai entuziastingų Sovietų Rusijos (vėliau SSRS) ir Vokietijos talkininkų, aktyvių simpatikų iki ryžtingų nepalenkiamųjų. Iš knygos matome, kad sovietai ypač orientavosi į ryšių su diplomatais, užsienio reikalų ministrais, įtakingais politikais ir stambiais verslininkais stiprinimą. Skaitant apie sovietų pasiuntinybės Rygoje ryšius su kairiojo sparno latvių socialdemokratais Klavu Lorencu (Klāvs Lorencs), Friciu Menderiu ir Ansiu Buševicu, kyla klausimas, ar panašių jų bendraminčių nebūta ir Kaune. Gal greičiau Maskvoje skeptiškai žiūrėta į jų politinį svorį, vaidmenį Lietuvos gyvenime?

¹ Kino scenarijaus dažniausiai pirmoji dalis, kurioje pristatomi ir charakterizuojami filmui svarbūs veikėjai.

Z. Butkus detaliai ir argumentuotai papildė tautininkų lyderių ryšių su sovietų pasiuntinybe Kaune tyrimą, pirmąkart skelbtą 1995 m.² Paradoksalu, kad sovietų diplomatai kartojo tokią pat palankią ir pagarbią A. Smetonos charakteristiką, kaip ir Vakarų diplomatai, rezidavę Kaune³, bet ją interpretavo sau naudinga linkme: laikosi žodžio ir nekeičia pažiūrų, taigi neišsižadės ir neapgaus (p. 538). Nors pirmasis ir paskutinis Lietuvos prezidentas vengė pernelyg glaudžių ryšių ir įsipareigojimų sovietams, istorikas parodo, kad įsiklausymo į pasiuntinių kalbas, noro išlaikyti stabilius santykius būta.

Knygoje gerokai papildyta iš ankstesnių tyrinėjimų, tarkime, Algimanto Kasparavičiaus, Mindaugo Tamošaičio darbų žinoma informacija apie publicisto Justino Paleckio, ypač – užsienio reikalų ministro Juozo Purickio, vieno iš Lietuvos šaulių sąjungos įkūrėjų rašytojo Vinco Mickevičiaus-Krėvės kontaktus su sovietais. Žinant gyvenimo trajektoriją po 1940 m. vidurio, neabejotinai dramatiškiausias pasakojimas apie atsargų, bet ilgametį būsimojo Estijos prezidento Konstantino Petso (Päts) flirtą su SSRS pasiuntinybe Taline. Daugeliu atvejų sutiktume su Z. Butkaus mintimi, kad referuojant apie ryšius su įtakingomis asmenybėmis „sovietų diplomatai rašyti apie netikrus dalykus buvo pernelyg rizikinga“ (p. 16). Nepaisant to, kartais skaitant citatas lydėdavo jausmas, kad jie mėgdavo įterpti vieną kitą savo įtakos sureikšminimą arba komplimentą sovietinei valstybei, tarkime, sunku įsivaizduoti Joną Vailokaitį, pabrėžiantį, kad „lietuvišką produkciją galėsime realizuoti tikrai Rusijos rinkoje“ (p. 581). Atrodo, sovietų pareigūnams dažnai sekdavosi rasti įtakingų žmonių silpnybių, užliūliuoti jų budrumą, ypač tų, kurie patys arba jų artimieji nepatyrė komunistinės valstybės gimtios anarchijos, Raudonosios armijos savivaldybės arba represijų. Galbūt kunigo Juozo Vailokaičio kalėjimo patirtis apsaugojo nuo sovietų gundymo jo jaunesnįjį brolių.

Z. Butkus naujomis detalėmis papildė ir ilgamečio Lietuvos pasiuntinio Maskvoje J. Baltrušaičio biografiją. Prie nekritiškos informacijos, gaunamos iš Maskvos, prisidėjo ir Lietuvos užsienio reikalų ministerija, vengusi keisti ne tik pasiuntinybės vadovą, bet ir daugelį jos tarnautojų. Kita vertus, sovietų saugumiečiai, galima sakyti, tvirtu žiedu Maskvoje supo Baltijos valstybių diplomatus. Tuo galima įsitikinti perskaičius Nijolės Gaškaitės parengtą publikaciją pagal Leopoldo Bagdono, Kazimiero Žvirono ir Vlodo Natkevičiaus operatyvines bylas⁴.

Tyrimu istorikas prieina prie išvadų, kad Baltijos valstybės gana silpnai apsaugojo vidaus politinį procesą nuo išorės poveikio (p. 616), kuri Vokietija ir ypač sovietinė valstybė taikė įgyvendinama savuosius tikslus. Jiems buvo paranku palaikyti Lietuvos ir Lenkijos konfliktą, kliudžiusį visoms trims Baltijos valstybėms naudingai ir Pirmojo

² BUTKUS, Zenonas. Jei opozicija gauna paramą iš svetur... Tarpukario prosovietinės ir antilenkiškos propagandos kreditoriai. *Kultūros barai*, 1995, Nr. 8/9, p. 80–84.

³ Pvz., BUKAITĖ, Vilma. *Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 249.

⁴ GAŠKAITĖ, Nijolė. Lietuvos pasiuntinybė Maskvoje 1926–1940 metais. *Laisvės kovų archyvas*, 1993, t. 6, p. 163–187.

pasaulinio karo laimėtojų remiamai jų pačių arba net platesnei (su Suomija ir Lenkija) konsolidacijai: politinės, ekonominės, galbūt net karinės sąjungos sukūrimui.

Regiono fragmentiškumas trukdė stiprinti ryšius su Didžiąja Britanija ir Prancūzija, skatino jų nepasitikėjimą, ypač Lietuva, siaurino galimų sąjungininkių ratą ir stūmė šią į pavojingą partnerystę su sovietine valstybe ir Vokietija. Net įžvalgūs lietuvių diplomatai, tokie kaip Petras Klimas, jau 1923 m. skatino Lietuvos užsienio reikalų ministeriją demonstruoti Santarvės valstybėms ketinimus stiprinti ryšius su Vokietija ir SSRS. Ir ketvirtajame dešimtmetyje, kai pavyko sukurti Baltijos Antantę, sėkmingai panaudodami jau minėtąjį neformalaus poveikio politikams ir įtakingiems pareigūnams mechanizmą, sovietai prisidėjo prie Baltijos valstybių konkurencijos ir tarpusavio nepasitikėjimo: „Dėl tokio gilaus ir keleriopo išorės poveikio Baltijos šalių politinis mechanizmas galėjo būti kažkiek pakąstas. Tai nenulėmė okupacijos, bet galėjo silpninti pasiryžimą dėl jos protestuoti, jai priešintis, aižėjo valstybių mobilumas reaguoti į išorės grėsmes“ (p. 618).

Gyvas, detalių, autoriaus mėgstamų frazeologizmų prisodrintas tekstas padeda skaitant Z. Butkaus monografiją nuolat išlaikyti dėmesį. Svarbus knygos privalumas – jos autoriaus akademinė diskusija su Česlovo Laurinavičiaus, Edgardo Andersono (Edgars Andersons), Magnuso Ilmjarvo (Magnus Ilmjärv) veikalų, naujausios „Lietuvos istorijos“ sintezės įžvalgomis.

Norėtusi ir šios recenzijos autorei truputį papolemizuoti su monografijos „Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos“ autoriumi. Analizuodamas Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybių (at)kūrimo istoriografiją, Z. Butkus prieina prie išvados, kad „dauguma istorinių darbų sudaro įspūdį, jog tarptautinės, geopolitinės, valstybingumo prielaidos buvo atneštos baltiečiams tarsi ant lėkštutės, jog jiems tik liko jomis pasinaudoti ir viskas turėjo eiti kaip per sviestą“ (p. 52). Nors kolegos neretai išraiškiau suformuluoja išorinių veiksnių svarbą, jau pats visų trijų Baltijos valstybių Nepriklausomybės paskelbimo ir apgynimo procesas neleidžia paneigti jų lyderių ir plačiosios visuomenės pilietiškumo ir aktyvumo. Istorikas pabrėžia, kad vidinis veiksnys primirštas, o išorinis – sureikšminamas, tačiau šiandienos Venesuelos ir Baltarusijos visuomenės protestų pavyzdžiai parodo, kokia svarbi jų sąveika.

Taktiškumu garsėjantis istorikas knygoje, sakytume, advokatavo oponentams, visu savo tyrimu labai argumentuotai pabrėžiantiems išorinių veiksnių svarbą. Monografija parodė daug užsienio valstybių politinės įtakos Lietuvai, Latvijai ir Estijai mechanizmų: užsienio valstybės instrukcijų įgyvendinimo oficialiuose ir dar dažniau neoficialiuose susitikimuose, bandymų paveikti politiką ekonominėmis priemonėmis, tarpvalstybinių užkulisinių susitarimų. Nepaisant jų, knyga pagrindė ir Baltijos valstybių atsparą: politinį savarankiškumą, pastangas pragmatiškai laviruoti ir balansuoti užsienio įtakas. Vis dėlto jau daugelis ankstesnių tyrimų patvirtino, ką konstatavo ir šios monografijos autorius: „Baltijos valstybių tarptautinė padėtis nėra fatalinė, o jų valstybingumas nėra anomalija“ (p. 602).

Monografijos viršelio autoriai ryžosi patraukti knygynų ir bibliotekų lankytojų dėmesį Trečiojo reicho ir „Trečiosios Romos“ simbolinėmis figūromis, kurios savo politinės galios laikotarpiu sušmėžavo knygoje. Vis dėlto knyga labiau apie žmonių panoptikumą, įgyvendindavusį diktatorių instrukcijas. Pasakojimą vykusiai papildė iliustracijos: nuotraukos, dokumentai, politinės karikatūros, netgi Z. Butkaus kolegės Istorijos fakulteto mokslo darbuotojos Ingos Leonavičiūtės parengtos kartoschemos. Rečiau matoma archyvų ir muziejų medžiaga (puikios Vytauto Didžiojo karo muziejaus nuotraukos!), skenuotos tarpukario leidinių iliustracijos, viešai internete prieinami vaizdai susipynė, susiklostydami į dinamišką vizualinį pasakojimą.

Knygą buvo malonu skaityti dar ir todėl, kad jos autorius suformavo savitą jo studentams puikiai atpažįstamą pasakojimo stilistiką, kurios nuosekliai laikėsi visame tekste: apibendrinamas arba palygindamas įterpė frazeologizmų, liaudiškų posakių. Ypač patiko knygoje cituojamų dokumentų vertimai, kurių tiesiogiai neišverčiamoms formuluotėms, pacituotoms skliausteliuose, istorikas rado gyvus lietuviškus šnekamosios kalbos, tautosakos atitikmenis. Prie knygos sklandumo greičiausiai prisidėjo ir kalbos redaktorė Dalia Blažinskaitė, tik pro jos akis sugebėjo prasmukti nemažai korektūros klaidų, pvz., poskyrio „Koridorinė rakštis Baltijos regiono diplomatijoje“ (p. 233) ne visada tiksliai užrašytų tikslinių vardų: Eustachijus Kajetonas Sapiega (Eustachy Kadetan /= Kajetan/ Sapieha, p. 231), Vikdoras /= Viktoras/ Kopas (p. 327), Žanas Erbetas (Jean Herberte /= Herbete/, p. 440), laikraštis „Rote Fahne“ vieną kartą užrašytas be h, kitą kartą teisingai. Tekste yra pasikartojimų, pvz., Baltijos valstybių bendradarbiavimo 1918–1921 m. apžvalga p. 491–494. Žinoma, nė vienas šis mažas nesklaidumas neiškreipia teksto ir netrukdo jį suprasti.

Istorijos paradoksai lėmė, kad knyga pasirodo tokiu metu, kai Baltijos valstybės vėl jau nebe tik metaforiškai atsidūrė Rusijos ir Vokietijos įtakos pusiausvyros lauke. Didžiajai Britanijai vėl pasirinkus izoliacionistinę laikyseną, o JAV irgi gręžiantis į vidaus politiką, Vokietija kartu su visapusiškai tolimesne Prancūzija dar akivaizdžiau tampa centrinėmis Europos Sąjungos politinėmis galiomis. Kad istorija kartais juda spirale, demonstruoja ir nuo totalitarinės praeities neketinantys atsiriboti Rusijos vadovai. Jau po 2008 m. karo su Gruzija, o ypač po 2014 m. agresijos Ukrainoje girdimos rusų politikų „galime pakartoti“ užuominos vėl kelia suspensą Baltijos valstybėms. Rusijos XX a. istorijos „generalinę liniją“ konstruojantis prezidentas Vladimiras Putinas šį birželį paskelbtame straipsnyje tvirtino: „1939 m. rudenį, sprendama savuosius karinius ir strateginius gynybos uždavinius, Sovietų Sąjunga pradėjo Latvijos, Lietuvos ir Estijos inkorporavimo procesą. Jų įstojimas į SSRS įvykdytas (их вступление было реализовано) remiantis sutartimis, sutikus išrinktajai valdžiai. Tai atitiko tuometines tarptautinės ir valstybių teisės normas.“⁵

⁵ ПУТИН, Владимир. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. Prieiga per internetą: <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>. [žiūrėta 2020 11 23].

Nors 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovo–Ribentropo pakto Rusijos užsienio reikalų ministerijos Istorijos ir dokumentų departamente saugomos kopijos 2019 m. buvo paskelbtos leidinyje „Antihitlerinė koalicija 1939 m.: žlugimo anatomija“⁶, jau po metų tarp įtakingų politinio gyvenimo dalyvių atsiranda neigiančių jo pasirašymą. Anksčiau dokumentą internete taip pat skelbęs Rusijos fondas „Istorinė atmintis“ dabar paliko tik sutarties variantus, juodraščius ir ją pateisinančius straipsnius, bet įkūrė atskirą svetainę „Išslaptinta. Pabaltijys 1939–1941“⁷. Joje sovietiniam giminingą šio laikotarpio vaizdą komponuoja fondo „Istorinė atmintis“ direktorius istorikas ir publicistas Aleksandras Diukovas, skaitytojams apie Baltijos valstybes siūlantis net keletą iš daugiau nei 70 (neįtikėtinai produktyvus šios recenzijos autorės bendraamžis!) savo mokslinių publikacijų. Naujaisią, penktą per aštuonerius metus, „baltistikos“ šaltinių rinkinį „Rezidentai praneša“ jis pristatė praėjusių metų rugsėjo pabaigoje. Tokiais tempais leidžiamos esą neišvengiamą savanorišką Baltijos valstybių įstojimą į SSRS propaguojančios knygos, kurių dalis jau išversta į lietuvių kalbą.

Apgalvotos akademinės politinės ir diplomatinės istorinės monografijos dienos šviesą išvysta nepalyginti lėčiau. Kai dalis Rusijos politikų, įtakingų valdininkų ir istorikų kuria naujas praeities konstrukcijas, iškraipydami, nutylėdami, net išgalvodami faktus, labai svarbu dalintis savuoju kruopščia istorinių šaltinių analize pagrįstu istoriniu pasakojimu. Dėl šios priežasties ypač norėtusi, kad subrandintas, daugybės šaltinių analize pagrįstas Lietuvos mokslininkų knygas galėtų skaityti kuo platesnė auditorija, kad jos taptų prieinamos ne tik Latvijos ir Estijos, bet ir anglakalbiams, rusakalbiams istorikams.

Nuo aktualijų grįžtant prie mokslo, sovietų valstybės ir Vokietijos sąveikų Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje siužetas išvedė knygą „Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos“ į platų revizionistinių šalių veikimo tarpukariu ir ypač sovietologijos tyrimų lauką, užpildė svarią spragą. Tokia knyga, atspindinti Sovietų Rusijos (vėliau SSRS) ir Vokietijos bendras ir kartu individualizuotas pastangas veikti geopolitinių interesų susipynimo lauke esančias valstybes, galbūt su didesniais 1924–1926 ir 1939–1940 m. skirtais skyriais būtų naudinga ne tik Latvijos ir Estijos, bet ir daug platesniam tyrinėtojų bei praeitimi besidominčiųjų ratui. Labai norėtusi, kad užsienio auditorijai pritaikytą Z. Butkaus monografiją turėtų kuo daugiau didžiųjų pasaulio, akademinų bibliotekų.

⁶ *Антигитлеровская коалиция – 1939: Формула провала*. Москва: Кучково поле, 2019, 338 с.

⁷ *Рассекречено. Прибалтика 1939–1941*. Prieiga per internetą: <https://baltic1940.ru/>. [žiūrėta 2020 11 28].